

Роман Єделєв, к. ю. н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

«ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА» РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ОКРЕМИМ РАЙОНАМ ДОНЕЦЬКОЇ І ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ І МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Roman Yedeliev, PhD in Law

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

“HUMANITARIAN AID” OF THE RUSSIAN FEDERATION TO THE INDIVIDUAL DISTRICTS OF DONETSK AND LUHANSK REGIONS AND INTERNATIONAL LAW

The article aims to analyze international legal aspects of the so-called "humanitarian aid" delivering by the Russian Federation to individual districts of Donetsk and Luhansk regions. The evaluation is proposed in the context of a hypothetical qualification of the situation as a non-international armed conflict in the territory of Ukraine, an international armed conflict between Ukraine and the "independent" states recognized by the Russian Federation, and a humanitarian catastrophe unrelated to and not connected with the armed conflict. It is proved that in each hypothetical qualification it is necessary to obtain consent from Ukraine and guarantee its control over the content of humanitarian aid, as well as the non-discriminatory distribution of this aid. It is the international legal obligation of Ukraine to grant such consent provided that the requirements of the humanitarian aid delivery are met by the Russian Federation, at least there should be no military equipment and armed groups as part of a humanitarian mission.

Keywords: humanitarian aid, individual districts of Donetsk and Luhansk regions, conventional international humanitarian law, customary international humanitarian law, armed conflict.

Гуманітарна допомога не вперше стає предметом науково-практичних досліджень. Будучи врегульованою як на рівні міжнародних договорів галузі міжнародного гуманітарного права, так і на рівні міжнародно-правових звичаїв, діяльність із надання гуманітарної допомоги досі залишається дискусійною і до кінця не визначеною, оскільки знаходиться на точці дотику захисту прав людини (на що і має бути спрямована гуманітарна допомога) і втручання в збройний конфлікт третьою стороною, яка може провадити таку діяльність (надання гуманітарної допомоги) без дотримання принципу неупередженості. Разом з тим, неупередженість є, в тому числі, оціночною категорією, яка потребує доведення, що в умовах збройного конфлікту не завжди видається можливим. Саме тому кожен конкретний збройний конфлікт треба розглядати окремо, так само і кожен факт надання гуманітарної допомоги потребує окремого дослідження на предмет відповідності дій міжнародно-правових зобов'язанням. Не виключенням є і відправка Російською Федерацією на постійній основі з серпня 2014 р. автомобільних конвоїв з різним вантажем. За весь період було відправлено 87 автомобільних колон з загальною вагою вантажу більш як 78 тисяч тон¹.

В українській науці міжнародного права проведено принаймні три ґрунтовні дослідження міжнародно-правових аспектів надання «гуманітарної допомоги» Російською Федерацією окремим районам Донецької і Луганської областей. Це дослідження Мирослави Антонович «Право на гуманітарну допомогу під час збройного конфлікту і відповідальність за його порушення згідно з міжнародним правом»², дослідження Української Гельсінської спілки з прав людини

¹ Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 травня – 15 серпня 2019 року.

<https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraine16May-15Aug2019_UA.pdf>.

² Антонович, М. (2015). Право на гуманітарну допомогу під час збройного конфлікту і відповідальність за його порушення згідно з міжнародним правом. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*, 168, 93-98.

<http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7843/Antonovych_Pravo_na_humanitarnu_dopomohu.pdf>.

«Гуманітарна катастрофа чи гуманітарна голка – дві сторони однієї медалі: доступ до гуманітарної допомоги в умовах збройного конфлікту на сході України»¹ та дослідження Сергія Саяпіна і Тимура Короткого «Кваліфікація ситуації навколо «гуманітарних конвоїв» РФ відповідно Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р.»². Однак названі роботи спрямовані більше на кваліфікацію того, що відбувається або відбулося. Дана ж стаття спрямована на аналіз можливих обґрунтувань, які Російська Федерація може обрати для виправдання своїх дій, не надаючи оцінки цих обґрунтувань. Разом з тим, для оцінки правомірності надання гуманітарної допомоги потрібно розглянути усі можливі варіанти.

Оцінка поточних подій завжди ускладнюється тим, що ситуація може змінитися у будь-який момент. Тому з метою всебічного врахування факторів впливу на ситуацію, будь-який елемент треба розглядати з кількох сторін, в тому числі з протилежних. Так само з ситуацією щодо «гуманітарної допомоги», яка надається Російською Федерацією на території окремих районів Донецької та Луганської областей. Її доречно розглядати з декількох різних точок зору, адже ми не можемо знати у чому саме може полягати аргументація «правомірності» діяльності Російської Федерації її представниками. Гіпотетичні позиції щодо кваліфікації ситуації в окремих районах Донецької і Луганської областей можуть бути наступними: 1) міжнародний збройний конфлікт на території України; 2) міжнародний збройний конфлікт між Україною і визнаними Російською Федерацією «незалежними» державами; 3) гуманітарна катастрофа, не пов'язана і не прив'язана до збройного конфлікту. Ми не розглядаємо ситуації міжнародного збройного конфлікту між Україною і Російською Федерацією в окремих районах Донецької і Луганської областей, оскільки в такому разі взагалі неможливо ставити питання про надання гуманітарної допомоги. Разом з тим, не ставлячи під сумнів наявність міжнародного збройного конфлікту між Україною та Російською Федерацією через окупацію Кримського півострова, недослідженим є питання загальної можливості постачання гуманітарної допомоги державою-учасницею такого конфлікту в іншу державу-учасницю. Це питання залишиться поза увагою даної статті, але може бути проаналізовано у майбутньому і, скоріш за все, буде нерозривно пов'язано з питанням впливу збройного конфлікту на міжнародні договори між воюючими державами.

Першим варіантом є міжнародний збройний конфлікт на території України. Україна і Російська Федерація ратифікували Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів міжнародного характеру (далі – Додатковий протокол II). Відповідно до пункту 2 статті 18 цього Додаткового протоколу, якщо цивільне населення зазнає надзвичайних бідувань через недостатнє забезпечення запасами, істотно важливими для його виживання, такими як продовольство й медичні матеріали, то за згодою заінтересованої Високої Договірної Сторони проводяться операції з надання допомоги цивільному населенню, яка має виключно гуманітарний і неупереджений характер і здійснюється за відсутності будь-якої несприятливої різниці³. Тобто, до надання міжнародної допомоги висуваються такі вимоги: 1) згода заінтересованої Високої Договірної Сторони (у даному разі – України); 2) виключно гуманітарний характер; 3) виключно неупереджений характер; 4) відсутність будь-якої несприятливої різниці.

Однак нормативне регулювання міжнародних збройних конфліктів залишається на недостатньому рівні. Тому доцільним видається звернення до звичаєвого міжнародного гуманітарного права, а саме до дослідження, проведеного Міжнародним Комітетом Червоного Хреста, з метою виявлення тих норм, які набули характеру звичаєвих.

За однією зі звичаєвих норм, а саме норми 55, яка застосовується як до міжнародного збройного конфлікту, так і до міжнародного, сторони конфлікту повинні надавати дозвіл і сприяти швидкому і безперешкодному надходженню гуманітарної допомоги до цивільних осіб, що

¹ Бушенко, А. П. (заг. ред.) (2016). *Гуманітарна катастрофа чи гуманітарна голка – дві сторони однієї медалі: доступ до гуманітарної допомоги в умовах збройного конфлікту на сході України*. Київ: КИТ. <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/06/Press_Humanitarian_aid_reportUKR.pdf>.

² Саяпін, С., Короткий, Т. (2019). Кваліфікація ситуації навколо «гуманітарних конвоїв» РФ відповідно Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. *Український часопис міжнародного права*, 3, 133-135.

³ *Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) 1977* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199>.

її потребують, за умови, що така допомога має неупереджений характер, здійснюється без дискримінації і підлягає контролю з боку сторін конфлікту¹. Зміст цієї норми дещо відрізняється від зазначеної у Додатковому протоколі II, зокрема, різниця полягає у наступному: 1) сторона конфлікту повинна надавати дозвіл, тобто передбачається, що відмова має бути вмотивована; 2) гуманітарна допомога підлягає контролю з боку сторін конфлікту.

Таким чином, можна дійти висновку, що надання гуманітарної допомоги за умов міжнародного збройного конфлікту може вважатися правомірним за таких умов: 1) отримання згоди сторони конфлікту на надання гуманітарної допомоги, яка має бути вмотивованою; 2) гуманітарна допомога підлягає контролю з боку сторін конфлікту; 3) має виключно гуманітарний характер; 4) має виключно неупереджений характер; 5) надання гуманітарної допомоги без дискримінації.

Для Російської Федерації найскладнішим завданням є доведення того факту, що гуманітарна допомога надається без дискримінації. Гуманітарна допомога має надаватися обом сторонам конфлікту, а не лише залежним від Російської Федерації і підконтрольним їй. В цьому аспекті показовим є те, що Російський Червоний Хрест звертається до Міжнародного комітету Червоного Хреста, а не до Національного комітету Червоного Хреста України. Надання гуманітарної допомоги таким чином одразу ставить питання про її недискримінаційний характер.

Принцип неупередженості означає, що дії повинні з надання гуманітарної допомоги повинні здійснюватися виключно на основі потреб тих людей, що постраждали від збройних конфліктів чи стихійних лих, без дискримінації між країнами або всередині постраждалого населення². Жан Пікте виокремлює три ключові елементи принципу неупередженості: недискримінація, пропорційність та недопустимість власних суджень при здійсненні гуманітарної діяльності³. Як бачимо, діяльність Російської Федерації не відповідає цим критеріям та принципам. Як відомо, Російська Федерація не допускає співробітників Міжнародного Комітету Червоного Хреста ні до огляду вантажів, ні до супроводжування російських конвоїв, не допускаються також спостерігачі ОБСЄ.

Щодо воєнізованого конвою, який супроводжує «гуманітарну допомогу» Російської Федерації, то норма 56 звичаєвого міжнародного гуманітарного права передбачає, що сторони конфлікту повинні забезпечувати свободу пересування персоналу гуманітарних організацій, що діє з їхньої згоди, необхідну для виконання їхніх функцій із надання допомоги⁴. Тобто у цьому випадку знову вимагається згода сторін конфлікту, а охорона вантажів не потребується.

Інститут міжнародного права у своїй резолюції «Захист прав людини та принцип невтручання у внутрішні справи держав» (1989 рік), вказав, що пропозиція держави, групи держав, міжнародної організації або незалежної гуманітарної організації, наприклад, Міжнародного Комітету Червоного Хреста, передати продовольчі товари або предмети медичного призначення в іншу державу, на території якої життя або здоров'я населення перебуває під серйозною загрозою, не може вважатися незаконним втручанням у внутрішні справи цієї держави. Однак, такі пропозиції допомоги не повинні, особливо в частині засобів, що використовуватимуться для надання такої допомоги, створювати загрозу збройного втручання або будь-яким іншим чином бути заходом залякування⁵.

Таким чином, надання гуманітарної допомоги з боку Російської Федерації без погодження з Україною за нинішніх умов вважатиметься втручанням у внутрішні справи і не відповідатиме нормам міжнародного права. Введення ж на територію України збройних сил Російської Федерації у складі «гуманітарної допомоги» повинно вважатися актом агресії у розумінні резолюції 3314 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року.

¹ *Звичаєві норми міжнародного гуманітарного права* (2017). Одеса: Фенікс. <http://fsfr.org/wp-content/uploads/2017/06/Zvich_Normi.pdf>.

² Beristain, C. M. (2005). *Humanitarian aid work: A Critical Approach*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.

³ Pictet, J. (1987). *The fundamental principles of the Red Cross*. Geneva: International Committee of the Red Cross & Henry Dunant Institute.

⁴ *Звичаєві норми міжнародного гуманітарного права* (2017). Одеса: Фенікс. <http://fsfr.org/wp-content/uploads/2017/06/Zvich_Normi.pdf>.

⁵ Інститути міжнародного права. *United Nations*.

<https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/cn4-95_43.pdf>.

Ситуація з міжнародним збройним конфліктом відрізняється від ситуації з неміжнародним. Стаття 61 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (далі – Додатковий протокол I) вводить поняття «цивільної оборони». «Цивільною обороною» є виконання деяких або всіх зазначених нижче гуманітарних завдань, спрямованих на те, щоб захистити цивільне населення від небезпек та допомогти йому усунути безпосередні наслідки воєнних дій або лиха, а також створити умови, необхідні для його виживання. Цими завданнями є: 1) оповіщення; 2) евакуація; 3) надання сховищ та їх улаштування; 4) вжиття заходів для світломаскування; 5) рятувальні роботи; 6) медичне обслуговування, включаючи першу допомогу, а також релігійна допомога; 7) боротьба з пожежами; 8) виявлення й позначення небезпечних районів; 9) знезараження та інші подібні методи захисту; 10) термінове надання притулку й постачання; 11) термінова допомога у відновленні й підтриманні порядку в районах лиха; 12) термінове відновлення роботи необхідних комунальних служб; 13) термінове поховання трупів; 14) допомога у збереженні об'єктів, у край необхідних для виживання; 15) додаткова діяльність, необхідна для здійснення будь-якого з вищезазначених завдань, включаючи планування та організацію, але не обмежуючись ними¹.

Стаття 64 Додаткового протоколу I передбачає, що цивільні організації і організації цивільної оборони нейтральних держав або інших держав, які не є сторонами, що перебувають у конфлікті, які виконують завдання цивільної оборони, зазначені в статті 61, на території сторони, що перебуває в конфлікті за згодою й під контролем цієї сторони. Тобто для України у зв'язку з цим виникає певний ризик – в даному випадку вимагається згода сторони, що перебуває у конфлікті. Якщо Україна не матиме контролю над всією ділянкою кордону, то можуть виникнути питання контролю з її боку над діяльністю з цивільної оборони з боку Російської Федерації.

Цілком зрозуміло, що визнання ДНР та ЛНР відповідно до норм міжнародного права наразі неможливо. Однак, треба звернути увагу на факт, що суди Російської Федерації у своїх рішеннях довільно зазначають ДНР як незалежну державу, а це, хоча і не має юридичного значення з точки зору міжнародного права, ще раз доводить абсурдність того, що відбувається у Російській Федерації, і змушує розглядати різні варіанти щодо оцінки фактів.

Якщо ж говорити про надання саме гуманітарної допомоги, а не здійснення цивільної оборони, то, відповідно до пункту 1 статті 70 Додаткового протоколу I, якщо цивільне населення будь-якої території, яка перебуває під контролем сторони, що бере участь у конфлікті, крім окупованої території, недостатньо забезпечується запасами, згаданими у статті 69 (постачання продовольства і медикаментів), то проводяться операції з надання допомоги, які мають гуманітарний та беззастережний характер і здійснюються без будь-яких несприятливих особливостей за згодою між сторонами, заінтересованими в таких операціях щодо надання допомоги. Ця стаття розвиває положення статті 23 Конвенції про захист цивільного населення під час війни (далі – Женевська конвенція IV), згідно з якою, кожна Висока Договірна Сторона дозволяє вільне пропускання всіх посилок з медикаментами та санітарними матеріалами, а також предметами, необхідними для виконання релігійних обрядів, які призначаються виключно для цивільного населення іншої Високої Договірної Сторони, навіть якщо ця остання є ворожою².

Однак зобов'язання Високої Договірної Сторони забезпечувати вільний пропуск усіх посилок, зазначених у попередньому абзаці, виконується за умови, що ця Сторона може пересвідчитися в тому, що немає причин боятися: а) що посилки можуть потрапити не за призначенням, або б) що контроль може бути неефективним, або с) що посилки можуть очевидно сприяти успіху воєнних зусиль або економіки супротивника, будучи заміною товарів, які в іншому разі супротивник повинен був би забезпечити чи виробити, або вивільняючи сировину, матеріали і робочу силу, необхідні для виробництва таких товарів.

Держава, яка дозволяє пропускання посилок, також може поставити умовою такого дозволу, щоб розподіл їх адресатам виконувався під контролем на місці доставки з боку держав-покровительок. При цьому Російська Федерація, як держава, що надає гуманітарну допомогу,

¹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) 1977 (Верховна Рада України). Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199>.

² Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 (Верховна Рада України). Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154>.

не може бути державою-покровительською. Держава, яка дозволяє вільне пропускання гуманітарної допомоги, повинна мати право встановлювати технічні умови, за яких воно дозволяється.

Таким чином, ми знову ж повертаємося до необхідності відновлення повного контролю над державним кордоном України. Кваліфікація збройного конфлікту на Сході України як міжнародного збройного конфлікту з боку Російської Федерації створить багато правових невизначеностей. Однак навряд чи це призведе до іншої кваліфікації правомірності надання гуманітарної допомоги. Вона все одно повинна надаватися без будь-якого розрізнення, а в заявах офіційних представників Російської Федерації чітко прослідковується, що гуманітарна допомога повинна бути спрямована на території, що знаходяться під контролем незаконних озброєних формувань.

Загалом, Управління ООН з координації гуманітарних питань розробило 4 критерії для визначення діяльності як гуманітарної допомоги: 1) людяність: людські страждання повинні бути припинені, де б вони не відбувалися. Метою гуманітарної діяльності має бути захист життя і здоров'я та забезпечення поваги прав людини; 2) нейтралітет – гуманітарні організації не повинні приймати нічию сторону у збройних конфліктах і вступати в спори політичного, расового, релігійного або ідеологічного характеру; 3) неупередженість – гуманітарна діяльність повинна здійснюватися на основі її необхідності, віддаючи пріоритет найбільш невідкладним випадкам лиха і не роблячи відмінності за ознакою громадянства, раси, статі, віросповідання або політичних переконань; 4) оперативна незалежність – гуманітарна діяльність повинна бути автономною від політичних, економічних, військових або інших цілей, що будь-які суб'єкти можуть мати щодо тих місць, в яких здійснюється гуманітарна діяльність¹.

Діяльність Російської Федерації не підпадає під жоден з цих критеріїв. І кожен наступний критерій викликає ще більше сумнівів: найбільше питань викликає як раз останній пункт. Навряд чи ми можемо собі уявити, що гуманітарна діяльність Російської Федерації автономна від політичних і військових цілей.

Гуманітарна катастрофа, не пов'язана і не прив'язана до збройного конфлікту, може мати місце у випадку стихійного лиха, техногенної катастрофи, продовольчої кризи тощо. Між Україною та Російською Федерацією щодо цього укладено Угоду між Урядом України і Урядом Російської Федерації про співробітництво в галузі попередження промислових аварій, катастроф, стихійних лих та ліквідації їхніх наслідків².

Відповідно до статті 8 цієї Угоди, у разі промислових аварій, катастроф і стихійних лих допомога після офіційного звернення Сторони, яка запитує, надається шляхом негайного направлення в ту зону, де це сталося, аварійно-рятувальних формувань для рятування людей, матеріальних цінностей і захисту довкілля. Тобто є чітка міжнародно-правова норма, яка регулює надання допомоги у випадку катастрофи. Крім того, є спеціальна інституційна форма для співпраці з даного питання – Спільна нарада з питань співробітництва в галузі попередження промислових аварій, катастроф, стихійних лих і ліквідації їхніх наслідків.

Таким чином, Російська Федерація має можливості для надання гуманітарної допомоги. Але у кожному випадку необхідним є отримання згоди з боку України і її контроль над вмістом гуманітарної допомоги, її недискримінаційним розподілом. Ця згода повинна бути надана за умови виконання Російською Федерацією вимог, які висувуються до гуманітарної допомоги, зокрема у складі гуманітарної місії не повинно бути військової техніки і озброєних угруповань.

References:

1. Antonovych, M. (2015). Pravo na humanitarnu dopomohu pid chas zbroinoho konfliktu i vidpovidalnist za yoho porushennia zghidno z mizhnarodnym pravom [The right to humanitarian assistance in armed conflict and the responsibility for its violation under international law]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky* [NaUKMA Scientific Notes. Law], iss. 168, 93-98. <http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7843/Antonovych_Pravo_na_humanitarnu_dopomohu.pdf>. [in Ukrainian].
2. Bushenko, A. P. (ed.) (2016). *Humanitarna katastrofa chy humanitarna holka – dvi storony odnii medali: dostup do humanitarnoi dopomohy v umovakh zbroinoho konfliktu na skhodi Ukrainy* [A humanitarian disaster or a

¹ UN-CMCoord Field Handbook (2015). <<https://www.refworld.org/pdfid/5d147c4b4.pdf>>.

² Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації про співробітництво в галузі попередження промислових аварій, катастроф, стихійних лих та ліквідації їхніх наслідків 1999 (Верховна Рада України). Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_066>.

- humanitarian needle – two sides of the same coin: access to humanitarian aid in armed conflict in eastern Ukraine]. Kyiv: KYT. <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/06/Press_Humanitarian_aid_reportUKR.pdf>. [in Ukrainian].
3. *Dodatkovyi protokol do Zhenevskykh konvetsii vid 12 serpnia 1949 roku, shcho stosuietsia zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbroinykh konfliktiv (Protokol I) 1977* [Additional Protocol to the Geneva Conventions of 12 August 1949 Concerning the Protection of Victims of International Armed Conflict (Protocol I)] (Verkhovna Rada Ukrainy) [Verkhovna Rada of Ukraine]. *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199>. [in Ukrainian].
 4. *Dopovid shchodo sytuatsii z pravamy liudyny v Ukraini 16 travnia – 15 serpnia 2019 roku* [Report on the Human Rights Situation in Ukraine May 16 – August 15, 2019]. <https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraine16May-15Aug2019_UA.pdf>. [in Ukrainian].
 5. *Zvychaievi normy mizhnarodnoho humanitarnoho prava* [Customary rules of international humanitarian law] (2017). Odesa: Feniks. <http://fsfr.org/wp-content/uploads/2017/06/Zvich_Normi.pdf>. [in Ukrainian].
 6. *Instituty mezhdunarodnogo prava* [Institutions of international law]. *United Nations*. <https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/cn4-95_43.pdf>. [in Russian].
 7. *Konvetsiia pro zakhyst tsyvilnoho naseleння pid chas viiny 1949* [Convention for the Protection of Civilians during the War] (Verkhovna Rada Ukrainy) [Verkhovna Rada of Ukraine]. *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154>. [in Ukrainian].
 8. Saiapin, S., Korotkyi, T. (2019). Kvalifikatsiia sytuatsii navkolo «humanitarnykh konvoiv» RF vidpovidno Zhenevskykh konvetsii vid 12 serpnia 1949 r. [Qualification of the situation around the "humanitarian escorts" of the Russian Federation in accordance with the Geneva Conventions of August 12, 1949]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], no. 3, 133-135.
 9. *Uhoda mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Rosiiskoi Federatsii pro spivrobotnytstvo v haluzi poperedzhennia promyslovykh avarii, katastrof, stykhiinykh lykh ta likvidatsii yikhnykh naslidkiv 1999* [Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the Russian Federation on cooperation in the field of prevention of industrial accidents, catastrophes, natural disasters and elimination of their consequences] (Verkhovna Rada Ukrainy) [Verkhovna Rada of Ukraine]. *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_066>. [in Ukrainian].
 10. Beristain, C. M. (2005). *Humanitarian aid work: A Critical Approach*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press. [in English].
 11. Pictet, J. (1987). *The fundamental principles of the Red Cross*. Geneva: International Committee of the Red Cross & Henry Dunant Institute. [in English].
 12. *UN-CMCoord Field Handbook* (2015). <<https://www.refworld.org/pdfid/5d147c4b4.pdf>>. [in English].